

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Jeruzalė: biografija

2013-03-07

ŽURNALAS: METAI

TEMA: Akiratis

AUTORIUS: Simon Sebag Montefiore

DATA: 2013-03

Jeruzalė: biografija

Simon Sebag Montefiore

Anglų istorikas Simonas Sebagas Montefiore lietuvių skaitytojui jau žinomas iš dviejų knygų apie Staliną. Čia publikuojame ištrauką iš didelio užmojo Jeruzalės miesto istorijos.

Iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys

Antrasis Saliamonas ir jo Rokselana

1516 m. rugpjūčio 24 d. Osmanų sultonas Selimas Rūstusis sutriuškino mameliukų kariuomenę netoli nuo Alepo – šis mūšis nulėmė Jeruzalės likimą: didžioji Artimųjų Rytų dalis keturis šimtus metų išliko Osmanų. 1517 m. kovo 20 d. Selimas atvyko pasiimti Jeruzalės. Ulemas įteikė jam al Aksos ir Kupolo raktus, tada sultonas puolė kniūbsčias ir sušuko: „Man priklauso pirmoji kibla!“ Selimas patvirtino tradicinį pakantumą krikščionims bei žydams ir pasimeldė Šventyklos kalne. Paskui jis nujojo pajungti Egiptą. Selimas nugalėjo Persiją, užkariavo mameliukų žemes ir praskaidrino visas įpėdinystės dilemas nužudydamas savo brolius, sūnėnus ir galbūt kai kuriuos sūnus. Taigi, 1520 m. rugsėjį jam mirus, liko tik vienas sūnus.

Siuleimanas buvo „tik dvidešimt penkerių, aukštas ir lieknas, bet tvirtas, lieso kaulėto veido“, ir jis gavo valdyti imperiją, nusidriekusią nuo Balkanų iki Persijos sienų, nuo Egipto iki Juodosios jūros. „Bagdade aš esu šachas, Bizantijos srityse – cezaris, o Egipte – sultonas“, – pareiškė jis ir prie šių titulų dar pridūrė kalifą. Nenuostabu, kad Osmanų dvariškiai į savo monarchus kreipdavosi kaip į padišachus – imperatorius, – o tai buvo, kaip vienas iš jų rašė, „gerbiamiausias ir garbingiausias suverenas visame pasaulyje“. Buvo kalbama, kad Siuleimanas sapnavo, jog jį aplankė Pranašas ir pasakė, kad, norėdamas „atstumti netikėlius“, jis turi „išpuošti Šventovę (Šventyklos kalną) ir atstatyti Jeruzalę“, bet iš tikrųjų sultono nereikėjo raginti. Jis puikiausiai suvokė save

kaip musulmonų imperatorių ir, kaip vis kartodavo jo slavė žmona Rokselana, „savo epochos Saliamoną“.

Rokselana prisidėjo prie Siuleimano užmojų įgyvendinimo, taip pat ir Jeruzalėje. Ji tikriausiai buvo šventiko duktė, pagrobta iš Lenkijos ir perduota į sultono harema, o ten patraukė Siuleimano akį ir pagimdė jam penkis sūnus bei dukterį. „Jauna, bet ne gražuolė, nors grakšti, smulki“, – to meto portretas liudija, kad Rokselana turėjo dideles akis, rožines lūpas ir apskritą veidą. Jos laišakai Siuleimanui, išvykusiam į žygį, šiek tiek atspindi žaismingą, bet nepalaužiamą dvasią. „Mano sultone, deginanti išsiskyrimo kančia yra begalinė. Pasigailėk šios vargšės ir netaupyk savo puikių laiškų. Kai skaitomi tavo laišakai, tavo tarnas ir sūnus Miras Mechmedas kartu su tavo verge ir dukterimi Mihrima rauda balsu iš ilgesio. Jų raudos mane varo iš proto.“ Siuleimanas pervadino ją *Hurrem al Sultan* – Sultono Džiaugsmu, – o jam priskiriamuose eilėraščiuose ji vaizduojama kaip „mano meilė, mano mėnesiena, mano pavasaris, mano dailiaplaukė moteris, mano meilė riestais antakiais, mano meilė išdykėlės akimis“, o oficialiai – „karalienių karalienė, spindulingojo kalifato akių šviesa“. Ji tapo vylinga politike, intrigomis sėkmingai pasiekusi, kad kitos moters pagimdytas Siuleimano sūnus netaptų sosto įpėdiniu: jis buvo pasmaugtas Siuleimano akyse.

Siuleimanas paveldėjo Jeruzalę ir Meką ir manė, kad išlaikydamas savo musulmonišką prestižą turi gražinti islamo šventoves, – jis viską darė su dideliu užmoju, ambicijos neturėjo ribų, valdymas truko beveik pusę šimtmečio, horizontai buvo platūs: kariavo kone žemyno masto karus – nuo Europos ir Šiaurės Afrikos iki Irako ir Indijos vandenyno, nuo Vienos vartų iki Bagdado. Sultono pasiekimai Jeruzalėje buvo tokie sėkmingi, kad Senamiestis šiandien daugiau primena apie jo indėlį negu kieno nors kito: sienos atrodo senų seniausios ir daugeliui jos yra tokia pat miesto emblema kaip ir Kupolas, Siena arba Bažnyčia, – tačiau jas, kaip ir daugumą vartų, sukūrė šis Henriko VIII amžininkas – tam, kad sustiprintų tiek miestą, tiek savo prestižą. Prie Citadelės sultonas pristatė mečetę, įeigą ir bokštą; pastatė akveduką, kad į miestą tekėtų vanduo, ir devynis fontanus jam gerti, iš jų tris ant Šventyklos kalno; galiausiai nublukusias mozaikas ant Uolos kupolo pakeitė mėlynomis, žalsvomis, baltomis ir geltonomis glazūruotomis plytelėmis, papuoštomis lelijomis ir lotusais, – taip, kaip matome ir šiandien¹.

Rokselana, pasinaudojusi vyro statybomis, pristeigė labdaros fondų: pasisavinusi mameliukų rūmus, įkūrė *al Imara al Amira al Chasaki al Sultan* – „Klestintį statinį“, kuriame buvo mečetė, kepykla, penkiasdešimt penkių kambarių bendrabutis ir sriubos virtuvė skurdžiams. Šitaip Šventyklos kalną ir Jeruzalę jie padarė savus.

1553 m. Siuleimanas, skelbėsis esąs „antrasis Saliamonas ir pasaulio karalius“, nusprendė apžiūrėti Jeruzalę, bet tam sukliudė jo tolimi karai, tad, kaip ir kadaise Konstantinas, miestą permainęs žmogus taip ir nepamatė savo pasiekimų. Sultono užmojai buvo imperinio masto, bet akivaizdu, kad jis darbus prižiūrėjo iš toli. Kylant sienoms, statyboms vadovavo Sirijos vicekaralius, o Siuleimano imperatoriškasis architektas Sinanas tikriausiai patikrino darbus keliaudamas namo iš Mekos; triūsė tūkstančiai darbininkų, buvo skaldomi nauji akmenys, iš sugriautų bažnyčių ir Erodo rūmų gvelbiami seni akmenys, aplink Šventyklos kalną pylimai ir vartai rūpestingai sujungti su Erodo ir Omejadų sienomis. Kupolui atnaujinti reikėjo 450 000 plytelių, tad Siuleimano žmonės prie al Aksos pastatė plytelių fabriką, o kai kurie rangovai mieste

pasistatė ištaigingus namus ir pasiliko. Vietinis architektas pradėjo dinastinę architektų giminę, kuri paskui viešpatavo du šimtmečius. Miestas tikriausiai skambėjo neįprastais garsais – mūrininkų mentelių stuksėjimu ir monetų dzingsėjimu. Gyventojų skaičius beveik patrigubėjo – iki 16 000, o žydų skaičius padvigubėjo iki 2000 dėl nuolatinio pabėgėlių judėjimo iš vakarų. Vyko didžiulis skausmingas žydų kraustymasis, ir kai kurie iš tų ateivių tiesiogiai prisidėjo prie Siuleimano sumanymų.

Sultono hercogas žydas: protestantai, pranciškonai ir Siena

Siuleimanas patvarkė, kad Egipto mokesčiai būtų mokami jo perstatytai Jeruzalei, o prižiūrėjo šias pajamas Abraomas de Castro, pinigų kalyklos viršininkas ir žemės ūkio mokesčių rinkėjas, įrodęs savo lojalumą įspėdamas sultoną, kad vietinis vicekaralius rengia sukilimą. Kaip rodo pavardė, jis buvo žydas pabėgėlis iš Portugalijos, ir jo vaidmuo nė nepanėšėjo į statusą itin turtingo Portugalijos žydo, kuris tapo Siuleimano patarėju ir galiausiai Palestinos bei Jeruzalės protektoriumi.

Žydų migracija buvo naujausias religinių karų skirsnis. 1492 m. sausio 2 d. Aragono karalius Ferdinandas ir Kastilijos karalienė Izabelė nukariavo Granadą, paskutinę musulmonų kunigaikštystę Europos žemyninėje dalyje. Po šio triumfo švytėdami iš pasitenkinimo savimi, sėkmingą kryžiaus žygį monarchai atšventė dviem pasaulio istorijai reikšmingais sprendimais. Pirma, pasikvietė baltaplaukį keistuolį Cristobalį Coloną, Genujos užėigos namų savininko sūnų, kuris jau ne vienus metus kaulijo jų paramos kelionei per Atlantą į Indiją ir Kiniją. Šis kelias į Indiją buvo tik viena svajonė, kita – išvaduoti Jeruzalę, ir nuo pat pradžių keistuolis abi jas susiejo: „Aš Jų Didenybės pareiškiau, kad viskas, kas bus gauta iš šios kelionės, bus išleista užkariauti Jeruzalei, Jų Didenybės nusijuokė ir pasakė, kad ši mintis jiems maloni.“ Iš tikrųjų charizmatinis maniakas Colonas tikėjo galėsiantis išvaduoti Jeruzalę iš Rytų².

1492 m. balandžio 17 d. šie monarchai parėmė Colono sumanymą ir paskyrė jį jūrų vandenų admiralu. Spalio 12 d. Colonas – jūreivis, pas mus žinomas kaip Kristupas Kolumbas, – atrado Vest Indijos salas, o per savo trečiąją kelionę – Pietų Amerikos krantą. Bet jis turbūt niekada nesuvokė atradęs Naująjį pasaulį (kuris 1507 m. buvo pavadintas pagal tai suvokusį Florencijos jūreivį Amerigo Vespucci). Daug vėliau, kai iš šių aukso kupinų atradimų išsirutuliojo Ispanijos imperija, Kolumbas, donkichotiškai svajodamas apie laikų pabaigą, „Pranašysčių knygoje“ rašė katalikiškosioms didenybėms, kad ispanai atstatys Jeruzalę ir Siono kalną. Ofyro, t. y. Indijos, auksas dabinsias restauruotą Šventyklą – „paskutinio pasaulio imperatoriaus“ dvarą. Tačiau daugybe būdų, neišivaizduojamų admiralui Kolumbui, kuris 1506 m. mirė turtingas, bet, kaip visada, nenustygstantis, tarp Amerikos ir Jeruzalės iš tikrųjų vėliau atsirado ryšys.

Balandžio 29 d., praėjus dvylikai dienų po to, kai jie pritarė Kolumbo kelionei, monarchai ėmėsi žydų problemos. Daug žydų buvo priversti atsiversti į katalikybę, bet šiais *conversos* buvo nepasitikima. Katalikai baiminosi, kad slaptų žydų „šėtoniškos gudrybės ir vilionės“ užterš tyrą krikščionijos kraujotaką. Abiejų monarchų remiama inkvizicija už slaptus žydiškus nukrypimus jau buvo nuteisusi 13 000 žmonių ir sudeginusi 2000. Ir štai inkvizitorius Tomas Torquemada patarė siūlyti žydams pasirinkti: atsivertimas arba tremtis. Izabelė buvo karalienė kryžininkė – pamaldi, rimta, valinga, o Ferdinandas, ciniškas, gudrus krikščionių misijos manipulatorius ir

mergišius, buvo idealus makiaveliškas karalius. Abu kartu šie monarchai katalikai, kurių sąjunga sukūrė Ispanijos karalystę, buvo sėkmingiausi tos epochos valdovai. Tačiau jie apsišovė. Ferdinandas tikėjosi, kad žydai nuoširdžiai atsivers. Jo nuostabai daugelis – maždaug nuo 75 000 iki 150 000 – pasirinko tremtį. Jis juos ištrėmė ir iš Neapolio, o per paskesnius penkiasdešimt metų šiuo pavyzdžiu pasekė didelė dalis Vakarų Europos. Septynis šimtmečius Ispanija buvo klestinčios arabų ir žydų kultūros tėvynė ir diasporos – už Siono išsibarsčiusių žydų – centras.

Ir štai dėl aštriausio smūgio žydams tarp Šventyklos sutriuškinimo ir „Galutinio sprendimo“ šie žydai sefardai (*Sefarad* – hebrajų k. Ispanija) pasitraukė į rytus – į tolerantiškesnes Olandiją, Lenkiją-Lietuvą ir Osmanų imperiją, kur juos priėmė Siuleimanas, siekdamas tiek pakelti ūkį, tiek parodyti, kaip krikščionybė paneigė savo žydišką paveldą. Diaspora persikėlė į rytus. Nuo tada iki XX a. pradžios Stambulo, Salonikų ir Jeruzalės gatvėse skambėjo lyriškos jų naujos žydų-ispānų kalbos – *ladino* – intonacijos.

1553 m. Siuleimano gydytojas žydas supažindino jį su Josifu Nasi, kurio šeima buvo priversta apsimestinai atsiversti į krikščionybę, bet paskui per Olandiją ir Italiją pabėgo į Stambulą. Ten jis įgijo sultono pasitikėjimą ir tapo jo sūnaus ir įpėdinio konfidencialiu agentu. Josifas, Europos diplomatų vadinamas Didžiuoju Žydu, vadovavo sudėtingai verslo imperijai ir tarnavo sultono pasiuntiniu bei paslaptiniu tarptautiniu veikėju, karo ir finansų arbitru, Rytų ir Vakarų tarpininku. Josifas tikėjo žydų sugrįžimu į Pažadėtąją žemę, ir Siuleimanas leido jam prižiūrėti Tiberiadą Galilėjoje, ten Josifas apgyvendino Italijos žydus, atstatė miestą ir pasodino šilkmedžių, kad būtų plėtojama šilko gamyba, – pirmasis žydas, organizavęs žydų kūrimąsi Šventojoje žemėje. Jis statė Jeruzalę Galilėjoje, nes, būdamas itin jautrus valdžios žinovas, suprato, kad tikroji Jeruzalė yra Siuleimano valda.

Vis dėlto Josifas globojo žydų mokovus Jeruzalėje, kur Siuleimanas skatino islamo pranašumą ir smukdė kitų dviejų religijų statusą taip rūpestingai ir kruopščiai, kaip tai yra ir dabar šiame mieste. Siuleimanas varžėsi su imperatoriumi Karoliu V, tad jo požiūrį į krikščionis šiek tiek švelnino ciniški europietiškos diplomatijos reikalavimai. O štai žydai buvo ne tokie reikšmingi.

Jie vis dar meldavosi palei Šventyklos kalno sienas ir Alyvų kalno šlaituose, taip pat pagrindinėje sinagogoje – Rambane, bet sultonas norėjo, kad visur būtų tvarka. Slopinant viską, kas silpnina islamo monopolį Šventyklos kalne, žydų maldoms skirta 3 metrų gatvelė palei karaliaus Erodo šventyklos atraminę sieną. Iš dalies tai suprantama, nes siena buvo šalia jų senosios Olos sinagogos ir prie Žydų kvartalo, taip vadinamo ir šiandien, kur jie pradėjo kurtis XIV a. Tačiau šią vietą stebė Magrebo musulmonų kaimynystė, žydų pamaldos čia buvo kruopščiai reguliuojamos, o vėliau jiems apskritai reikėdavo gauti leidimą melstis prie sienos. Šią vietą žydai netrukus ėmė vadinti ha Kotel, Siena, prašaliečiai ją vadino Vakarine, arba Raudų, siena ir nuo tada jos auksaspalviai tašyti akmenys tapo Jeruzalės simboliu bei šventumo židiniu.

Siuleimanas sumenkino krikščionis, išvarydamas pranciškonus iš Dovydo kapo – ten įrašas skelbia: „Imperatorius Siuleimanas liepė iš šios vietos išvyti netikėlius ir įrengė čia mečetę.“ Šventa visoms trims religijoms, ši bizantiečių-kryžininkų vieta, buvusi sena žydų sinagoga ir krikščionių Paskutinės vakarienės menė, tapo islamiška Nabi

Daud, Pranašo Dovydo, šventove, kuriai prižiūrėti Siuleimanas paskyrė sufijų šeichų giminę, ir ji išlaikė šį postą iki 1948 m.

Plačiojo pasaulio politika visada atsispindėdavo Jeruzalės religiniame gyvenime. Netrukus Siuleimanui radosi dėl ko būti palankiam pranciškonams. Kovoje dėl Vidurio Europos jam prireikė prieš Habsburgus nusiteikusių sąjungininkų krikščionių – prancūzų, o pranciškonus rėmė Prancūzijos karaliai. 1535 m. sultonas suteikė Prancūzijai prekybos privilegijų ir pripažino pranciškonus kaip krikščionių šventybių saugotojus. Tai buvo pirma iš vadinamųjų kapituliacijų – nuolaidų Europos valstybėms, kurios vėliau pakirto Osmanų imperiją.

Pranciškonai įsikūrė Šv. Išganytojo vienuolyne, netoli nuo Bažnyčios, kuri galiausiai tapo didžiuliu katalikų miestu mieste, bet jų iškilimas sukėlė nerimo stačiatikiams. Katalikų ir stačiatikių abipusė neapykanta jau ir šiaip buvo tulžinga, bet abi pusės siekė *praedominium* – teisės būti pagrindinėmis šventų vietų globėjomis. Šv. Kapo bažnyčia darviniškoje kovoje dalijosi aštuonios sektos, ir tik stipriausios galėjo išlikti. Vienos kilo, kitos smuko: armėnai išliko stiprūs, nes buvo gerai atstovaujami Stambule, serbai ir maronitai silpnėjo, o gruzinai, netekę savo globėjų mameliukų, visai sunyko³.

Epinis konfliktas tarp islamo ir krikščionijos imperatorių, agresyvi ispanų katalikybė ir žydų ištrėmimas piršo neįaukų jausmą, kad dangaus skliaute kažkas negerai: žmonės ėmė abejoti savo tikėjimu, ieškojo naujų mistinių kelių pas Dievą ir laukė laikų pabaigos. 1517 m. Vitenbergo teologijos profesorius Martinas Lutheris pareiškė protestą prieš Bažnyčios prekybą indulgencijomis, žadant sutrumpinti laiką skaistykloje, ir tvirtino, kad Dievas egzistuoja tik Biblijoje, o ne kunigų ir popiežių ritualuose. Jo drąsus protestas apeliavo į išplitusį pasipiktinimą Bažnyčia, kuri, daugelio nuomone, buvo praradusi ryšį su Jėzaus mokymu. Šie protestantai norėjo gryno tikėjimo be tarpininkų – tapę laisvi nuo Bažnyčios, jie rasią savo kelią. Protestantizmas buvo toks lankstus, kad netrukus suklestėjo įvairios naujos sektos – liuteronai, reformatai, presbiterionai, kalvinistai, anabaptistai, o Henrikui VIII angliškasis protestantizmas tapo būdu įtvirtinti savo politinę nepriklausomybę. Bet visus juos vienijo vienas dalykas – pagarba Biblijai, tad Jeruzalė vėl atsidūrė jų tikybos centre⁴.

Kai, išbuvęs keturiasdešimt penkerius metus soste, Siuleimanas mirė savo kariuomenės žygyje, ministrai karietoje paramstė jį kaip vaško figūrą ir rodė kariams, kol sulaukė aiškumo, kad įpėdiniu taps Selimas, vienas iš jo su Rokselana sūnų. Selimas II, pravarde Girtuoklis, turėjo už ką dėkoti intrigas rezgančiam savo draugui Josifui Nasi, Didžiajam Žydui, prabangiai gyvenančiam Belvederio rūmuose, praturtėjusiam iš Lenkijos bičių vaško ir Moldavijos vyno monopolio, pakylėtam iki Nakso hercogo titulo. Jis vos netapo Kipro karaliumi. Taip uoliai gynė persekiojamus arba skurdžius Europos ir Jeruzalės žydus, kad prieš pat mirtį imta šnibždėti, jog gal šis tituluotas žydų Krezas būsias mesijas. Bet iš Nasi planų mažai kas išėjo. Valdant Selimui ir jo įpėdiniam, Osmanų imperija vis dar plėtėsi ir dėl milžiniškų išteklių bei profesionalios biurokratijos dar visą šimtmetį buvo nepaprastai galinga, – bet imperatoriai vis sunkiau kontroliavo tolimas provincijas, valdomas pernelyg stiprių vietininkų, ir Jeruzalės ramybę kartkarčiais vis supurtydavo smurto protrūkiais.

1590 m. į Jeruzalę įsiveržę vietiniai arabų sukilėliai užėmė miestą ir nužudė vietininką. Jie buvo nugalėti ir išvyti. Jeruzalėje įsitvirtino du broliai balkaniečiai, Ridvanas ir Bairam-paša, krikščionys vergai, atversti į islamą ir išlavinti Siuleimano rūmuose, kartu su savo pakaliku čerkesu Farruchu. Jų šeimos valdė – ir engė – Palestiną beveik šimtą metų. 1625 m. Farrucho sūnus Muchamedas buvo išvytas iš Jeruzalės, bet tada jis šturavo sienas su 300 samdinių, o paskui, uždaręs miesto vartus, ėmė kankinti žydus, krikščionis ir arabus reikalaudamas pinigų.

Tokios piktadarybės stipriausią krikščionių sektą, armėnus, siekiančius nugalėti katalikus ir laimėti *praedominium*, tik skatino agituoti bei papirkinėti sultonus ir rengti peštynes Jeruzalės bažnyčiose. Armėnai buvo ne tik krikščionys, bet ir Osmanų valstybės valdiniai, sumanūs dvariškiai Aukštojoje Portoje. Kai kitas denominacijas rėmė Europos valstybės, armėnai buvo proteguojami pačių sultonų (todėl jie Bažnyčioje išsilaikė iki pat XXI a.). Per pirmus dvidešimt XVII a. metų sultonai išleido trisdešimt tris įsakus, ginančius užspeistus katalikus, ir vos per septynerius metus *praedominium* ėjo iš rankų į rankas šešis kartus. Tačiau krikščionys Palestinoje tapo itin masinančiu verslo šaltiniu: Bažnyčios saugotojas, Nuseibių šeimos galva, kasdien kieme sėdėdavo soste su savo ginkluotais parankiniais ir rinkdavo mokesį už įėjimą – pajamos iš tūkstančių piligrimų buvo milžiniškos. Per Velykas, musulmonų vadinamas Raudonojo kiaušinio švente, soste įsitaisydavo Jeruzalės valdytojas ir, kartu su kadžiu, saugotoju bei visu gerai ginkluotu garnizonu, iš visų 20 000 „pragaran keliausiančių netikėlių“ imdavo po dešimt aukso monetų, kurias pasidalydavo su Osmanais ir ulemais.

Ir štai subruzdą žydai. „Jeruzalė buvo tirščiau apgyvendinta negu bet kada po pirmosios tremties“, – rašė vienas žydų piligrimas, ir kai Jeruzalės „šlovė plito, tapo žinoma, kad mes gyvename taikoje. Prie vartų ėmė plūsti mokovai.“ Kasmet per Pesachą atvykdavo Egipto žydų karavanas. Dauguma žydų buvo ladino kalba kalbantys sefardai, kurie, jausdamiesi pakankamai saugiai, pastatė „keturias sinagogas“, vėliau tapusias Žydų kvartalo gyvenimo centru, bet kai kurie piligrimai buvo rytų europiečiai iš Lenkijos ir Lietuvos Respublikos, vadinami aškenaziais (pagal Aškenazą, Pradžios knygos Nojaus palikuonį, esą tapusį šiaurės tautų pradininku). Plačiojo pasaulio audros skatino jų misticizmą: rabinas Isaakas Luri mokė kabalos – Toros slaptų šifrų studijų, atvesiančių arčiau Dievo. Luri gimė Jeruzalėje, bet įsikūrė magiška Galilėjos kalnų mieste Safede. Persekiojimų Ispanijoje žaizda daugelį žydų privertė tariamai atsiversti į krikščionybę ir gyventi slaptą gyvenimą, tad ir kabalistikos šventasis tekstas, Zoharo knyga, buvo parašytas XIII a. Kastilijoje. Kabalistai siekė didybės, baimės ir drebėjimo – „ekstazinės patirties, didžiulio plūsmo, sielos pakilimo į aukščiausią lygį, sąjungos su Dievu“. Penktadieniais kabalistai, apsisiautę baltais apsiaustais, už miesto sveikindavo „Dievo nuotaką“ Šekiną ir paskui nulydėdavo dieviškąją esatį į savo namus. Bet kabalistų svarstymų eiga buvo neišvengiama: žydų žaizda kartu su slaptais šifrais ir užkalbėjimais esanti kelias į atpirkimą – juk mesijas tikrai netrukus ateis į Jeruzalę?

Nepaisant kartais pasitaikančių antikrikščioniškų riaušių, beduinų pasalų ir Osmanų valdytojų reketavimo, miestas gyveno su savo ritualais. Tačiau stačiatikių, armėnų ir katalikų vaidai šiame Osmanų imperijos užkampyje patvirtino naujos padermės lankytojų – pusiau piligrimų, pusiau pirklių ir nuotykių ieškotojų – nusistatymus: atvyko protestantai. Daugiausia tai buvo anglų prekybininkai, degantys priešišku

katalikams ir neretai turintys ryšių naujose kolonijose Amerikoje.

Atvykus anglų laivo kapitonui ir pirkliui Henry'ui Timberlake'ui, Osmanų valdytojais nieko nebuvo girdėję nei apie protestantizmą, nei apie karalienę Elžbietą, ir, pasodinę ją į kalėjimą prie Šv. Kapo, paleido tik jam sumokėjus baudą. Smagūs kapitono nuotykių atsiminimai, „Tikras ir keistas pasakojimas“, Jokūbo laikų Londone tapo bestseleriu. Kitas nutrūktgalvis anglas, Levanto bendrovės agentas Johnas Sandersonas, susimokėjo turkams, kad galėtų įeiti į Bažnyčią, bet buvo užpultas vienuolių pranciškonų, jų kunigas „apkaltino mane esant žydą“. Tada turkai jį suėmė, bandė atversti į islamą ir nuvedė pas kadi, šis Sandersoną apieškojo ir paleido – kaip krikščionį.

Fanatiški išpuoliai – ir krikščionių, ir musulmonų – sukėlė tokį smurtą, kuris parodė tikrąsias išliaupsinto Osmanų pakantumo ribas: paprašius ulemams, Osmanų vietininkas jėga uždarė pamėgtą Rambano sinagogą: žydams ten buvo uždrausta melstis ir ji buvo paversta sandėliu. Kai pranciškonai tyliai praplėtė savo nuosavybę ant Siono kalno, pasklido gandai, kad jie rausiasi į Maltą norėdami įsileisti krikščionių kariuomenę, – juos užpuolė kadis su minia ir išgelbėjo tik Osmanų garnizonas. Portugalė vienuolė, krikštijusi musulmonus ir smerkusi islamą, buvo sudeginta ant laužo Bažnyčios kieme⁵.

1610 m. per Velykas atvyko jaunas anglas, atstovaujantis ne tik naujajam protestantizmui, bet ir naujajam pasauliui.

George'as Sandysas: pirmasis Amerikos anglas

George'as Sandysas, Jorko arkivyskupo sūnus ir mokslininkas, į anglų kalbą vertęs Vergilijų, buvo pasibaisėjęs Jeruzalės apleistumu – „didelė jos dalis virtusi griuvėsiais, visi seni pastatai nuniokoti, o nauji verti paniekos“. Sandysas buvo iš dalies pasibjaurėjęs, iš dalies prajuokintas ladino kalba kalbančių žydų sefarų, kuriuos matė prie Vakarinės sienos: „jų fantastiški mostai su komišku linksėjimu pranoksta visokią barbarybę“, – ir jam atrodė, kad „neįmanoma susilaikyti nesijuokus“. Dievobaimingasis protestantas buvo dar labiau pasibodėjęs tuo, ką jis vadino stačiatikių ir katalikų vulgariu pirkliavimu. Miestas „kadais buvo šventas ir šlovingas, Dievo pasirinktas savo būstui“, bet dabar čia telikęs „misterijų ir stebuklų teatras“.

Per tas Velykas Sandysas buvo pasibaisėjęs tiek krikščionimis, tiek musulmonais: jis matė Jeruzalės pašą soste prie Šv. Kapo. Sandysas žiūrėjo, kaip tūkstančiai piligrimų su kilimėliais ir pagalvėmis plūdo į Bažnyčią praleisti nakties. Didijį penktadienį jis ėjo paskui pranciškonų kunigo vedamą procesiją, kuri Kryžiaus keliu ant drobulės nešė natūralaus dydžio vaškinį Jėzaus modelį, o paskui pritvirtino jį prie kryžiaus. Tūkstančiams susispietus į Bažnyčią ir įsirengus stovyklą kieme, Sandysas stebėjo šventosios ugnies apeigas, su „laukiniais rėkavimais“, cimbolų žvangesiu, „moterų švilpimu“ – elgesiu, „labiau tinkančiu Bakcho ceremonijoms“. Pasirodžius ugniai, maldininkai lakstė aplink „kaip bepročiai, kaišiodami ugnį prie drabužių, įtikinėdami nepažįstamus žmones, kad ji nenudegins“.

Vis dėlto šis giesmių kūrėjas buvo aistringas protestantas, garbinantis Jeruzalę ne mažiau kaip katalikai ir stačiatikiai. Sugrįžęs prie pačios Biblijos pamatų, jis aistringai

meldėsi prie Kristaus kapo ir kryžininkų karalių kapų. Parvykęs namo, savo knygą „Pasakojimas apie 1610 m. po Kr. pradėtą kelionę“ dedikavo jaunam Velso princui Karoliui, kurio tėvas Jokūbas I neseniai buvo penkiasdešimt keturiems mokslininkams užsakęs sukurti anglišką Bibliją, kuri visiems būtų visiškai suprantama. 1611 m. mokslininkai pateikė Sankcionuotąjį leidimą, kuris, sulydęs ankstesnius Williama Tyndale'o ir kitų vertimus, Dievo žodį atgaivino tapdamas verstiniu poetiškos anglų kalbos šedevru. Ši Biblija tapo dvasine ir literatūrine anglikonizmo širdimi. Tai buvo, tariant vieno rašytojo žodžiais, „Britanijos nacionalinis epas“ - istorija, žydus ir Jeruzalę įkėlusį į patį britų ir vėliau amerikiečių gyvenimo centrą.

Sandysas buvo viena iš jungčių tarp tikrojo miesto ir naujojo pasaulio Jeruzalės. 1621 m. jis išplaukė į Ameriką kaip „Virdžinijos bendrovės“ išdininkas. Per dešimt gyvenimo Džeimstaune metų vadovavo puolimui prieš čiabuvius amerikiečius algonkvinius ir gana daug jų nužudė: protestantai ne mažiau už bet kurią kitą XVII a. religinę bendruomenę buvo linkę žudyti aukštingus netikėlius. Sandysas buvo ne vienintelis tenykštis Jeruzalės piligrimas ir nuotykių ieškotojas - tuo pat metu Virdžinijoje buvo Henry'is Timberlake'as. Jų piligrimystę į naują pažadėtąją žemę - Ameriką bent iš dalies įkvėpė protestantiška dangiškosios Jeruzalės vizija.

Sandysas, Timberlake'as ir kiti virdžiniečiai buvo konservatyvūs anglikonai - kaip tik tokie, kokius mėgo Jokūbas I ir jo sūnus Karolis. Tačiau karaliai negalėjo užspausti naujo, ugingo, radikalaus protestantizmo lūkesčių: puritonai pripažino pamatinę Biblijos tiesą, bet su neatidėliotinais mesianistiniais lūkesčiais. Trisdešimtmetis karas tarp katalikų ir protestantų tik sustiprino nuojautą, kad paskutinio teismo diena jau arti. Tai buvo keisti laikai, skatinantys visų trijų religijų šelstantį mistinį jaudulį. Dažnai užeidavo nederlius. Europoje šienavo giltinė - epidemijų, bado ir religinio karo pavidalu - nusinešdama milijonus aukų.

Tūkstančiai puritonų, ištrūkę iš Karolio I Bažnyčios, Amerikoje kūrė naujas kolonijas. Plaukdami per Atlantą ieškoti religijos laisvės, Biblijoje skaitė apie Jeruzalę bei izraeliečius ir laikė save išrinktąja tauta, palaiminta Dievo statyti naują Sioną Kanaano dykumoje. „Tad skelbkime Sione Dievo žodį“, - meldėsi Williamas Bradfordas, išlipęs iš laivo „Mayflower“. Pirmasis Masačusetso įlankos kolonijos gubernatorius Johnas Winthropas tikėjo, kad „tarp mūsų yra Izraelio Dievas“ ir, parafrazuodamas Jeremiją bei Matą, savo nausėdiją vadino „miestu ant kalvos“, o Ameriką - naująja Jeruzale. Netrukus atsirado aštuoniolika Jordanų, dvylika Kanaanų, trisdešimt penki Beteliai ir šešiasdešimt šešios Jeruzalės bei Salemai.

Katastrofos baimė ir atpirkimo laukimas didėjo kartu: Prancūziją ir Angliją nuniokojo pilietiniai karai, o tuo pat metu Rytų Europoje kazokai ir plėšikaujantis etmonas Chmelnickis nužudė dešimtis tūkstančių Lenkijos ir Ukrainos žydų. 1649 m. nukirsdintas Karolis I, o Oliveris Cromwellis, tapęs lordu protektoriumi, buvo milenarinis karys, įsitikinęs, kad jo puritonai, kaip ir jų broliai Naujojoje Anglijoje, yra nauja išrinktoji tauta.

„Iš tiesų jus pašaukė Dievas, kaip Jis šaukė Judėją, valdyti su Juo ir Jam, - sakė jis. - Jūs dar sulauksite Pažadų ir Pranašysčių išsipildymo.“ Cromwellis buvo hebrajistas, tikintis, kad Kristus antrą kartą neateis, kol žydai nesugrįš į Sioną ir neatsivers į krikščionybę. Todėl puritonus galima vadinti pirmaisiais sionistais. Joanna ir

Ebenezeris Cartwrightai netgi siūlė, kad karališkasis laivynas „savo laivais gabentų Izraelio sūnus ir dukteris į Žemę, pažadėtą jų protėvių amžinam Paveldui“.

Daug žydų rimtai studijavo kabalą, svajodami, kad mesijas jų Ukrainos tragediją pavers atpirkimu. Olandų rabinas Menassehas ben Israelis parašė lordui protektoriui peticiją, kurioje pabrėžė, kad Biblija teigia, jog žydai turi būti išsibarstę po *visus* pasaulio kampelius *prieš* sugrįždami į Sioną ir sulaukdami antrojo atėjimo – bet juk jie tebėra ištremti iš Anglijos. Tada Cromwellis sušaukė specialią Vaitholo konferenciją, ir joje buvo nutarta, kad neteisinga atstumti „šią varganą ir niekinamą tautą nuo šviesos ir palikti ją tarp netikrų mokytojų, popiežininkų ir stabmeldžių“. Cromwellis leido žydams sugrįžti. Po jo mirties buvo atkurta monarchija ir Cromwellio puritoniškas mesianizmas neteko galios, bet idėja išliko gyva Amerikos kolonijose ir tarp anglų nonkomformistų, o paskui, po dviejų šimtmečių, suklestėjo per evangelinį atgimimą.

1 Paplito legenda, kad Siuleimanas turėjo mintį sulyginti Jeruzalę su žeme, bet susapnavo, kad jeigu taip padarys, jį suės liūtai, todėl jis pastatė Liūtų vartus. Tai pagrįsta nesusipratimu: jis iš tikrųjų pastatė Liūtų vartus, bet jų liūtai yra 300-ais metų senesnės sultono Baibarso panteros, paimtos iš sufijų chanakos, anksčiau stovėjusios į šiaurės vakarus nuo miesto. Siuleimanas panaudojo ir daugiau Jeruzalės statinių fragmentų: Grandinės vartų viršų puošia kryžininkų rozetė, o latakas yra kryžininkų sarkofagas. Naujosios sienos neapėmė Siono kalno. Buvo kalbama, kad Siuleimanas, pasižiūrėjęs į stebuklingą taurę ir pamatęs, kad Dovydo kapas liko už miesto, taip įniršo, jog architektus nubaudė mirti. Turistiniuose vadovuose nurodoma, kad jų kapai yra netoli nuo Jafos vartų, bet tai irgi mitas, – tie kapai yra dviejų Safedo laikų mokovų.

2 Ferdinandas, vėliau prisiėmęs Jeruzalės karaliaus titulą, gal net nusišypsojo, nes šios idėjos sutapo su jo paties mesianistine kryžiaus žygio vizija: jis taip pat planavo užkariauti Šventąjį miestą, nužygiavęs Šiaurės Afrikos pakrante. Per jo organizuotus žygius į Magrebę, vadovaujant atkakliam kardinolui, johančiam ant mulo ir mojuojančiam sidabriniais kryžiumi, 1510 m. pavyko užimti Oraną, o paskui Tripolį (dabartinėje Libijoje). Ferdinando ir Izabelės vaikaitis imperatorius Karolis V, Ispanijos, didelės dalies naujojo pasaulio ir Burgundijos bei Habsburgų žemių paveldėtojas, perėmė senelių kryžiaus žygio ambiciją, ir jo šnekos apie žygį į Jeruzalę buvo viena iš priežasčių, kodėl Siuleimanas atstatė sienas.

3 Jie turėjo parduoti Šv. Išganytojo vienuolyną pranciškonams, ir tai buvo tik pradžia. 1685 m. nuskurdę gruzinai prarado savo būstinę, Kryžiaus vienuolyną, kur neva buvo gauta mediena Jėzaus kryžiui, – jis atiteko stačiatikiams. 1187 m. žlugus kryžininkų Jeruzalei, Gruzijos karalienė Tamara puošti vienuolyno nusiuntė savo atstovą Šotą Rustavelį, nacionalinio epo „Karžygys tigro kailiu“ autorių: jis ten tikriausiai palaidotas, freskoje nutapytas jo portretas. Tačiau 2004 m. žilabarzdžio Rustavelio su mantija ir aukšta kepure portretas buvo nuniokotas kaip tik Gruzijos prezidentui Michailui Saakašviliui atvykus su oficialiu vizitu jo apžiūrėti. Įtarimai krito ant rusų stačiatikių, bet nieko nebuvo įrodyta. Serbai savo paskutinį vienuolyną XVII a. perleido broliams graikams. Maronitai vis dar laiko vienuolyną prie Jafos vartų, nors gruzinai, maronitai ir serbai seniai nebeteko savo dalies Bažnyčioje.

4 Ir žydai, ir krikščionys buvo apimti apokaliptinių lūkesčių. 1523 m. jaunas neūžauga

žydas Davidas Reuveni Jeruzalėje sukėlė sąmyšį, pasiskelbęs arabų kunigaikščiu, vedančiu Dešimt genčių atgal į Sioną, bet musulmonas kadis pasigailėjo jo, kaip pamišėlio, tada jis nuplaukė į Romą ir ten buvo priimtas popiežiaus, bet galiausiai krikščionija pasirodė mažiau tolerantiška negu islamas, ir ketvirtojo dešimtmečio pradžioje jis mirė Ispanijos kalėjime. 1534 m. anabaptistai, radikali protestantų sekta, užvaldė Vokietijos miestą Miunsterį ir paskelbė jį Naująja Jeruzale. Jų vadovas Jonas Leidenietis, nesantuokinis siuvėjo pameistrys, pasiskelbė Jeruzalės karaliumi, karaliaus Dovydo įpėdiniu. Po pusantrų metų šis naujasis Sionas buvo užimtas ir anabaptistų lyderiai nubausti mirti.

5 Šie laužai su žmonių kūnais Bažnyčios kieme nebuvo retenybė. 1557 m. sicilietis vienuolis Juniperis du kartus įsiveržė į Aksą, galiausiai jį nužudė pats kadis, o paskui prie Bažnyčios sudegino. Ispanas pranciškonas smerkė islamą pačioje al Aksoje ir buvo nukirsdintas Šventyklos kalne bei užmestas ant dar vieno laužo. Bet, kaip parodė Reuveni atvejis, ne visada viskas baigdavosi mirtimi, o Europos krikščionybė nebuvo civilizuočiau: XVI a. Anglijoje sudeginta beveik 400 eretikų.